

מורנו ורבנו הרב יוסף קאפח זצ"ל – שיטה, חשיבה ומידות

חנואל סרי

עם הסתלקותו של מורנו ורבנו, הרב יוסף קאפח זצ"ל, התעורר בי שוב רצון אשר חשתי פעמים רבות, לנסות ולתאר את עיקרי השיטה הלמדנית-מחשבתית שזכיתי לראותה בבית מדרשו, ואשר כל כך התפעלתי ממנה, מעוצמתה ומהישגיה; לעומת שיטות אחרות המונהגות כיום בעולם התורה והן נפוצות ומוכרות יותר, עד שרבים חושבים שאין לסטות מהן כלל. רבים ממרכיבי השיטה אינם פרי יצירתו של הרב קאפח זצ"ל, אלא מסורת לימוד של חכמי תימן מדורות רבים. במקומות רבים ידע הרב קאפח לקדם את המרכיבים הללו ולהוסיף להם מן הכלים המודרניים המצויים בימינו כיום, ובכך להעלותם לדרגות מרשימות ביותר. עם זאת בהיותו אחד מן הבודדים שהמשיכו לייצג שיטה זו, מפליא לראות עד כמה הצליח בעבודת היחיד שלו; בלא להקים "ישיבה" במובן המקובל, הפיץ את תורתו, בספריו, במאמריו, בשיעוריו בבית-הכנסת, בפעילותו כדיין וכחבר מועצת הרבנות הראשית – בכל אלו השאיר בצורה שקטה וצנועה חותם משמעותי כל כך.

מרכזיותו של הרמב"ם

ישנן גישות שונות לגבי המחויבות ההלכתית שלנו: יש הרואים ב"שלחן ערוך" ספר מחייב; יש הרואים בכל האחרונים, פוסקים מחייבים שיש להכריע ביניהם על פי רוב, מעין מה שנעשה בסנהדרין¹; ויש הרואים רק במקורות התלמודיים ספרים מחייבים. גישה אחרונה זו מוצאת את ביטוייה, בין השאר, בהקדמת הרמב"ם ל"משנה-תורה". ושם הוא כותב:

...נמצא רבינא ורב אשי וחבריהם סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל-פה, ושגזרו גזרות והתקינו תקנות והנהיגו מנהגות, ופשטה גזרתם ותקנתם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותיהם.
...לפיכך אין כופין אנשי מדינה זו לנהוג במנהג מדינה אחרת, ואין אומרים לבית-דין

1. אין אפשרות להכריע ממש כמו בסנהדרין, שכן אין בעלי הדעות השונות יכולים להעלות את טענותיהם זה נגד זה, שאילו ניתן היה לעשות כך, אפשר שהיה הדבר משפיע על המסקנות הסופיות.

זה לגזור גזרה שגזרה בית-דין אחר במדינתו. וכן אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט הכתוב בתלמוד כך הוא, ונתבאר לבית-דין אחר שעמד אחריו, שאין זה דרך המשפט הכתוב בתלמוד – אין שומעין לראשון, אלא למי שהדעת נוטה לדבריו, בין ראשון בין אחרון.

ודברים הללו בדינים וגזרות ותקנות ומנהגות שנתחדשו אחר חבור התלמוד, אבל כל הדברים שבתלמוד הבבלי חייבים כל ישראל ללכת בהן.²...

ניתן היה לראות שהרב קאפח מאמץ גישה זו בהחלט,³ אם כי תמיד הדגיש שהאדם הנוהג כך, צריך להיות ראוי להוראה, כלומר, מי שבקי בכל תחומי התורה כולה (לא רק "אורח-חיים" ו"יורה דעה").

בצד זאת, בצורה בולטת מאוד ניתן היה לראות כיצד משענתו העיקרית של הרב קאפח הינה הרמב"ם. עובדה זו נבעה גם ממורשת העדה התימנית שהרמב"ם היה עבורה מרא דאתרא,⁴ וגם כפי שהסביר לנו, מהיותו של הרמב"ם פוסק אשר שקל בכתיבתו את כל תחומי התורה זה עם זה, ודאג לתאמם כראוי; כלל סוגיות התלמודים והמקורות התנאיים, הלכה ומחשבה, ואף ראה צורך לתאמם עם המציאות עצמה, כפי שניתן להתחקות אחריה בניסויים ומחקרים, תחומים שרבים מהפוסקים התעלמו מהם בנתחם סוגיות הלכתיות, רק לפי הנאמר בסוגיות התלמוד הבבלי.⁵

בדרך הביצוע של גישה זו, הגיע הרב קאפח לשיאים חדשים, שכן התייחסויותיו שילבו את

2. משנה-תורה, מהדורת הרב יוסף קאפח, הקדמת ספר המדע, עמ' מה.

3. ניתן לראות כיצד הייתה גישתו משוחררת ממחויבות לתקדימים, כלומר, לאותם פירושים שכבר נכתבו, אלא עיקר המשקל ניתן לדעה המסתברת יותר בהכנת הסוגיה. אין הוא מרגיש צורך להרחיב את הבסיס שהוא נשען עליו, כיון שאין מספר האומרים דבר מסוים קובע את אמיתותו (ראה הקדמת הרמב"ם לפירוש משנת אבות: "קבל האמת ממי שאמרה"), וגם לא היותו כתוב בספר מחזק את מעמדו. ראה הבנתו בדברי הירושלמי לגבי "הגליית ס"ת", אשר אין מניעה לפיה להביא ספר-תורה מכית-הכנסת, כשרוצים לקרוא בתורה במקום אחר (הלכות תפלה וברכת כהנים, עמ' רסו, הערה סא). ולא נמנע אף לומר זאת בעל-פה כלפי הרמב"ם בסוגיית הדס וערבה שנקטמו (בכתב לא כתב כך. ראה הלכות לולב, עמ' תרטו, בפסיקה הראשונה). כך נוהג גם כשנשאל על דעותיהם של גדולי תורה ולא היה מוכן לדון באיש אלא בפסק מסוים לגופו. גם בזמן הלימוד דרש לבחון את אמיתתם של הדברים והגיונם ולא את המפרש שאמרם גם אם גדול יהיה, ואף לא את מספר האומרים כך, כפי שכתב באחד ממאמריו: "לא אביא כאן דברי להקות האחרונים העוסקים בענין זה לכאן ולכאן, כי רבים הם, ואין כל תועלת כאן לממני גברי" (כתבים, ירושלים תשמ"ט, ח"א, עמ' 44), וראה גם מו"צ, מהדורתו בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז, ב, טו והערה 15 שם.

4. ראה גם הקדמתו לספרו של הרב מאיר חבצלת, "הרמב"ם והגאונים", אשר הופיעה גם בכתבים, ח"ב, עמ' 669-674. ראה עוד כיצד הוא מסביר את המחויבות הרבה לפסקי הרמב"ם שהתפתחה בקהילות רבות, והוא אף מנסה להרחיב את חוג הפוסקים כמוהו לעדויות נוספות, ראה שם, עמ' 671.

5. לדעתו החריגות העיקריות בתימן מפסיקת הרמב"ם היו בדברים שהייתה בהם מסורת קדומה לפסק אחרת. בכך רצה להראות שהתימנים לא קיבלו את פסקי הרמב"ם בצורה עיוורת, אלא בשל היותה תואמת את המקובל בידם ברוב המכריע של ההלכות, ראה מאמרו "הרמב"ם וגלות תימן", כתבים, ח"ב, עמ' 677.

כל כתבי הרמב"ם זה בזה בבקיאות מדהימה: פירוש המשנה (פיהמ"ש), "ספר המצוות", "משנה-תורה" לכל הלכותיו ולו אף הנידחות ביותר, "מורה-הנבוכים" (מו"נ), איגרות ותשובות, כתבים רפואיים ואף עדויות מבנו ר' אברהם. גם התייחסויות שהובאו דרך אגב בכתבי הרמב"ם, האירו נקודות חדשות במשנתו, וסילקו הבנות שהוצעו ע"י המפרשים בהתאם לפירושים מקובלים ונפוצים שלא היו בדרכו של הרמב"ם, ובכך גרמו להצגת דבריו בצורה לא משכנעת. הישגים רבים נזקפים לכושר מיוחד שפיתח הרב קאפח, ואף ניסה להנחילו לתלמידיו — הסתכלות שכל כולה בנויה על ניסיון לשחזר את המראה המתגלה מבעד לעיניו של הרמב"ם. פעמים רבות היה מדגיש לתלמידיו את חשיבות השינון של תורת הרמב"ם. לא כעוד אחד מן המפרשים והפוסקים, אלא כמי שראוי לעסוק בעיקר בו. לא משום שראשונים אחרים לא היו חשובים בעיניו, אלא מתוך שאין האדם קונה לעצמו יכולת ניתוח ומחשבה, כאשר הוא שוקל דברים במספר הסתכלויות אפשריות. יש להתרגל לשבילי חשיבה קבועים וברורים, מרגע שנפסקה הלכה. לשון אחרת: לאחר שקבע אדם לעצמו דרך פסיקה, עליו להתרגל לבחון דברים רק בדרך זו, ולהתעלם מדעות שנוכרו ונבחנו בראשית הדרך.⁶ גם תפיסה זו הינה פרי חינוכו של הרמב"ם, והרב קאפח העיר על כך במספר מקומות. דבר ראשון הנדרש בלימוד סוגיה הוא שהמטרה תהיה סיום בהסקת מסקנה הלכתית למעשה.⁷ וכך הוא כותב במאמרו "על הוראת התלמוד בתימן":

... התלמידים לומדים בהדרגה היאך לדייק ולדקדק בלשון הגמרא... ובעיקר דרכי הסקת המסקנה וקביעת ההלכה, כי גם עצם חזירתם להבנת עומק פלפול הגמרא, והתפתלם בשבילי החשיבה החריפים והמחודדים של המשא ומתן הגלומים בגמרא, אינם מטרה כשלעצמם, והעיקר הוא ידיעת המסקנה ההלכה שהיא התמצית המקווה, לדעת מה יעשה ישראל. ולפיכך לא להתעכב ביצירת המצאות היכולות להווצר כתוצאה משטת פלוני או אלמוני⁸...

6. אחד הדברים המרשימים שנוצרו אצלו כתוצאה מתפיסה זו, היה יכולתו להגיב ולחנות דעה בצורה ברורה ונחרצת, במהירות וללא השתהויות, באותם נושאים שהיה נשאל בהם.

7. איגרת הרמב"ם לר"י בן יהודה. כך הוא כותב על חיבורו "משנה-תורה" שהותקף קשות, והוא מתאר לאחר כתיבתו מי עתיד להתעסק על העיסוק בתלמוד בלבד (מהדורת הרב קאפח, עמ' קכו): "...אין זה אלא בדורי אבל בדורות הבאים כאשר תסתלק הקנאה ותארת השררה יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו, ויונח כל שזולתו בלי ספק, פרט למי שמתפש דבר להתעסק בו כל ימי חייו ואע"פ שלא ישיג תכלית". ובמקום אחר באיגרותיו הוא כותב לתלמידו כיצד לסדר את לימודו (עמ' קלד): "...ואל תלמד אלא הלכות הרב ז"ל ותתאם אותם עם החבור, ואם מצאתם מחלוקת, דעו כי העיון בתלמוד הוא שהביא לכך, עיינו עליו במקומו. ואם תאבד את הזמן בפירושו ופירושי סוגיות הגמרא ואותם הדברים אשר פטרנו מהן, יאבד הזמן ותמעט התועלת".

8. כתבים, ח"ב, עמ' 949.

מסיבה זו ראוי אף לצמצם במידת האפשר דיונים בדברים שנדחו, ובסיס מוצק לכך, שהרי כך כותב הרמב"ם בפירושו למשנה (נדה ו, טו):

... וענין דברי ר' יהושע שהוא אומר במקום שנדבר ונדון בטועות נדון בשאינן טועות היאך דיניהן, כאילו רומז שסוג זה של דיון שאנחנו בו קשה מאד ודיניו מרובין ואין אנו יכולים להגיע לתכלית באור החילוקים הרבים שאפשרות מציאותן קרובה. ולמה לנו להניח הנחות שאפשרותן רחוקה, כגון זה שתראה בין השמשות דוקא וביום ידוע ומסוים וזה רחוק שיארע. ואם נתעסק בדיון במה יהיה הדין בזה, יתרחב הדבר ונטרד מלעסוק בנחוץ יותר.

גישה זו של ר' יהושע מאומצת ע"י הרמב"ם, והוא מיישם אותה במקום אחר באותו פירוש (נזיר, פ"ב מ"א): "... וכיון שדברי ר' יהודה הם בשם בית-שמאי ודברי בית-שמאי דחויים, לא אכפת לנו אמרו איך שאמרנו". ממילא טבעי הדבר שגם במשנתו של הרב קאפח ישנה התרכזות בדעות שנפסקו להלכה להבנתו, ומעט מאוד התפרסות הצידה לגישות מקבילות.⁹ הצדקת הגישה היא פשוטה:

כי ימי שנותינו בהם שבעים שנה ואם בגבורות שמונים שנה, ולוואי שנספיק בהם לדעת משהו מן הנחוץ לנו, כי זוהי מטרת למוד ההלכה.¹⁰

פרשנות המקרא

פרשנות המקרא בקרב חכמי תימן ייחודית הייתה, שכן נטייתה הייתה אחר תרגומיהם-פירושיהם של אונקלוס, רס"ג והגאונים. מעמדם של הללו נחלש באירופה, למרות היותם רודפי פשט המתבססים רבות על מסורת מקובלת. גם כאן פעל הרב קאפח רבות בהפצתה של משנה פרשנית זו,¹¹ אשר כמעט ונכחדה מעולם הישיבות ונדחקה לטובת המפרשים הנפוצים יותר, רש"י והרמב"ן.

גישה נוספת של חכמי תימן בתחום זה הייתה לשלב את פרשנות המקרא בעולם ההלכה. הוא עצמו הצביע על גישה משלבת זו במשנתו של רס"ג,¹² והביא מפירוטיה אצל חכמי תימן. כמו למשל, בסוגיית זמן ההבדלה, עד מתי אפשר להבדיל. לפי הגרסה המדויקת בדברי הרמב"ם (הלכות שבת כ"ט, ד): "עד סוף יום רביעי", לא ברור ההיגיון שבה, שכן הדעה המקובלת,

9. ראוי להדגיש זאת, בשל עיסוקו הרב במשנותיהם של ראשונים אחרים, ואולי דווקא גישה זו היא הנותנת לאדם את היכולת לעסוק במחבר כלשהו בצורה דייקנית, שכן הוא יודע שמדובר בשיטה עצמאית שיש ללמוד אותה מתוך התנתקות, ולא לנסות ולהכניס בה את מחשבותיו של המהדיר עצמו.

10. ראה מאמרו על "הוראת התלמוד בתימן", כתבים, ח"ב, עמ' 949.

11. ראה מהדורותיו לפירושי רס"ג לתורה, לאיוב, משלי, תהלים, דניאל וחמש מגילות.

12. ראה מאמרו "אחת עשרה הלכות מתורת רס"ג", כתבים, ח"א, עמ' 15-21, וכן מאמרו "כל שאינו מדבר לשון הקודש כתקנה עובר בלאו", שם, עמ' 59-61, ומאמרו "המפקד לאחר מעשה", שם, עמ' 62-63.

ולכאורה גם לפי סוגיית הגמרא, יש לחלק את ימות השבוע בין שתי השבתות: שלושה מלווים את השבת היוצאת, ושלושה מכינים לזו הבאה. אם כן, מה מקום יש לאפשר להבדיל גם ביום הרביעי השייך כבר לשבת הבאה.

הרז"ה (= הרב זכריה הרופא) מחכמי תימן (חציה הראשון של המאה ה"ט"ו) הטעים הלכה זו בצורה יפה לפי פרשת "בראשית". מצאנו שם במעשי הקב"ה הבדלות רק עד היום הרביעי, ולכן עד סוף יום זה ניתן להבדיל, כיון שגם בו עדיין נעשתה הבדלה בבריאתו של העולם.¹³ כך גם נהג הרב קאפח. לדוגמה, בתשובתו לרב אליעזר וולדנברג שליט"א בעל "ציץ-אליעזר" הדין בשאלה כיצד היה נחמיה "שובר בחומות ירושלים", והלא יש בהם קדושה. והשיבו הרב:

... כל אותו דיון רק לפי נוס' רש"י ופירושו, אבל לנוס' ראב"ע ורד"ק במכלול 'שבר בחומה' בשין שמאלית, וכך פירש ראב"ע לשון סברא, כלומר, חושב ומעיין בחומות, ותימה על ה'מנחת שי' שמזכיר נוסחא זו רק בשם ראב"ע ורד"ק, ולא ראה שכך נוס' המדקדק הגדול רבינו סעדיה גאון בסדורו, עמוד רמ"ב: 'למען תרשתא סובר בחומות אשר הם פרוצים'. ואף לגירסת רש"י בשין ימנית, זכורני פירוש בשם רב האי גאון, שאמנם דעתו לגרוס כרס"ג בשין שמאלית, אלא שאף אם נמצא ספרים בשין ימנית, פירושה מענין 'תשבורת', כלומר, 'מודד בפרצות החומות כדי לחלקם בין בתי האבות לבנותם', אלא שלא יכולתי לזכור כעת, היכן הוא פירושו של רב האי גאון, ובכל אופן הרי נוס' רוב הספרים שבידינו כיום בשין שמאלית.¹⁴

סדר הלימוד

בגישתו של הרב קאפח ללימוד מתגלה דירוג במספר תחומים שיש בהם סדר מסוים:

1. ידיעת המקורות מצריכה התמדה ושינון מרובים. פעמים רבות טען שהבנת מו"נ דורשת שינון שוב ושוב, ואז מתבהרים הדברים שנראו קשים בהתחלה. כך נהג גם בבעיות הלכתיות, לדוגמה: בשאלה, האם יש לראות פאה נכרית ככיסוי ראש לאשה נשואה, נהג להצביע על משנה מפורשת במסכת שבת (פ"ו מ"ה): "יוצאה אשה בחוטי שער, בין משלה ובין משל חברתה... ובפאה נכרית בחצר...". על קיומו של מנהג גידול פאות הראש (סימנים) היה מפנה להלכה מפורשת:¹⁵ "... אפלו היה העובד כולו בפנים וציציתו בחוץ, עבודתו פסולה...". וכך הוא מעיר שם:

13. ראה פירושו של הרב קאפח להלכות שבת, עמ' תרה, הערה י.

14. שו"ת ציץ אליעזר, חלק י, סימן א, ד"ה "אודות קושית".

15. זבחים כו ע"א, ונפסקה בהלכות פסולי המוקדשין א, יב והערה ח. הערה זו צוינה כבר בשנת תשל"א, במהדורתו לספר המצוות, עמ' רנו, הערה 7, ועמ' רב, הערה 13, וכן מאמר שלם הקדיש לנושא זה "פאות, או סימנים או 'זנאגרי'", סיני, קיח (תשנ"ו), עמ' קמ-קמג.

האי ציצתו פשיטא ציצת שער ראשו וכמ"ש רש"י. והיכי דמי... לפיכך נראה 'ציציתו' או 'ציצתו' אינם אלא פאות הראש, ומכאן שהיה מנהגם לגדל פאות הראש ולסלסלן, וכפי שהיה מנהגנו בתימן, וכפי שעד היום נוהגים כמה מעדות האשכנזים... ושרשים לה במעבה משפט התורה, ואין לשעות לדברי המלעזים. כ"ש לדברי התלושים מכל המסורת...

ובנושאים שונים אחרים בראשונה היה מחפש מקורות פשוטים וברורים שמהם נראית תשובה ברורה ללא צורך בפלפול, שהרי "סיני עדיף מעוקר הרים" (הוריות, יד ע"א).

2. דיוק הגרסה המקורית למניעת שיבושים, ובכלל זה גם חשיבותו של התרגום המדויק (זו הייתה מטרתו בההדרתם של רבים מן הספרים שתרגם, בנוסף על אלה מהם שלא היו ידועים ומוכרים ועצם הוצאתם לאור אפשרה לעסוק בהם, ולעתים גם הביאה לגילוי המשכם אשר נשתמר בידיים פרטיות אחרות). כמה עמל ויגיעה השקיע בניפוי הטעויות שנפלו בגרסאות ספרים, ואת עיקר עמלו ראה בניפוי נוסחאות ספרי הרמב"ם. כל כך החשיב נושא זה עד שוויתר על רבים מהסבריו הנפלאים לקושיות ותמיהות על הלכותיו של הרמב"ם, אשר כל כך התרשמנו מייחודם וחדשנותם. כאשר החל לחשוש שלא יספיק להדיר את כל ספרי "משנה-תורה" להרמב"ם על פי נוסח כתבי היד, התרכז בנוסח של הרמב"ם עצמו, ומיעט בהבאת הסבריו, וכל מי שמצוי בספריו בוודאי הבחין בכרכים המאוחרים, מלבד האחרונים ממש, כיצד הארותיו האישיות נדירות וחסרונן מורגש.

חשיבות הגרסה הנכונה, לפי דבריו, עולה על חשיבות ההסבר, שכן הסברה וההיגיון יימצאו בסופו של דבר, אם לא בידינו הרי שבידי הדורות הבאים, ואם לא יובא ההסבר שלנו יינתן הסבר אחר, אולי אפילו טוב משלנו. אך אם ההלכה עצמה, גופי התורה, ישתבשו בידינו, לאלה אין תחליף.

כך גם לא נשנה גרסה בשל קושי. חוסר הבנתנו פגם הוא בנו ולא במקורותינו.¹⁶ אין ספק ששורשיה של גישה זו עתיקים, ובה הילכו כמעט כל חכמי תימן, אשר בזכות צניעותם זו הגיעו לעמידתם האיתנה על תוקפה של גרסה קדומה ועל חשיבותה של מסורת דייקנית. בשל אלו זכו לידי מיצוי כמעט מושלם, והם אשר ביססו את מעמד ספריו הרבים שהוציא לאור. להלן נעמוד על דוגמה אחת מכתביו הממחישה את חשיבותה של גרסה בלתי מובנת ועדיפותה על סברה אישית המפתה ומושכת את הלומד לתקן את המקור הנלמד:

16. ראה התקפתו הקשה של ר' חם בהקדמתו ל"ספר הישר", חלק החידושים, מהדורת שלזינגר, ירושלים תשל"ד, עמ' 9-11. דוגמה הולמת לעיקרון זה ניתן לראות בהלכה שהבאנו למעלה, ער מתי אפשר להבדיל אחרי שבת; הרבה מפרשים נטו לשבש את הגירסה בגלל הקושי בהבנתה, למרות עדיפותם של מקורות הגירסה התמוהה מבחינת כתבי היד ודפוסים ראשונים. ראה אפילו במהדורה הביקורתית של שבתי פרנקל, והשווה את ההערה על שינויי הנוסחאות על הדף לעומת הסקירה המפורטת בסוף. חכמי תימן לא שיבשו מדעתם, וזכו שיגלה הרז"ה את טעמה של ההלכה, כפי שהבאנו למעלה.

במסכת מגילה (ז). מובא מעשה אשר כבר מדף הגמרא ניכר שהגרסה בו בעייתית: "רבי יהודה נשיאה שדר ליה לרבי אושעיא אטמא דעיגלא תלתא וגרבא דחמרא, שלח ליה: קיימת בנו רבינו ו'משלח מנות איש לרעהו ומתנות לאבינים'".

רש"י מציין: "הכי גרסינן: קיימת בנו רבינו ומשלוח מנות — דהא תרי מנות איכא. הדר שלח ליה איהו — לא גרסינן ליה הכא". ובעקבותיו גם הגר"א והב"ח במקום מוחקים את המלים "ומתנות לאבינים". בעקבות הגרסה שנוצרה, נפסק ב"משנה ברורה" (או"ח, תרצ"ה, ס"ק כ'), שאחת המנות יכולה להיות גם יין. אולם הרב קאפח מעיר בפירושו לרמב"ם:

ודייק רבנו לכתוב שלש ברירות: בשר, חבשיל, אכלין, דלכאורה מיותר. אלא דבא ללמד דדוקא מיני אוכל, אבל משקה אינו נחשב. והכי משמע מההיא דר' יהודה נשיאה שדר ליה לרבי אושעיא אטמא דעיגלא תלתא וגרבא דחמרא, שלח ליה: קיימת בנו רבינו 'ומתנות לאבינים', וכתב הר"ח: כלומר נתינת אבינים נתת לי מנה אחת והיא הירך. חזר שלח לו עגל ושלשה קנקני יין, שלח ליה: קיימת בנו רבנו 'ומשלח מנות', שהרי נעשו שתי מנות הירך הראשונה והמשלוח השני שאר העגל, הרי שאין היין נחשב לא בראשונה ולא בשניה, וכך הורונו רבותינו¹⁷...

וכגרסתו של הר"ח נמצא גם בספר "מנורת המאור" למהר"י אבוהב (פרק קל"ז) וכך גם גרסת הירושלמי (מגילה, פ"א ה"ד). נראה שנפל שיבוש בסוגיית הגמרא עקב חזרה על מלים דומות, בכך נוצרה בעיית הבנה שהביאה למחיקת מלים נוספות, והיא שהובילה מן הגרסה החדשה ה"מתוקנת" למסקנה הלכתית אחרת.

3. שילוב המקורות השונים העוסקים באותו עניין זה בזה. שיטתו כפי שהוצגה למעלה הסבירה מושגים ועקרונות, בעזרת איסוף מתוך ספרי הרמב"ם השונים של כל הנאמר על אותו נושא. אפילו פרשנותו של הרמב"ם לפסוקי המקרא, הושגה בעזרת התחקות אחר אזכוריהם השונים בכתביו.¹⁸ כמו כן נסקרו גם ספרים אשר שייכים היו לסביבתו המחשבתית; כגון ספרי רס"ג אשר גודל עליהם וספרי בנו של הרמב"ם שבאופן טבעי ברבים מן הנושאים ממשיך הוא את דרכו של אביו (לא בכלום, כידוע הייתה לר' אברהם גישה ייחודית שונה מזו של אביו, משום קירבתה היתרה לגישה של פרישות).

כבר ציינו שלשם יישומה הנכון של גישה זו, משתדל היה תמיד להתעסק ולהתמקד בצורת חשיבה אחת עקבית, ובצורה טבעית נבחרה זו של הרמב"ם, שהיא משענת מוצקה ובטוחה. השינון הבלתי פוסק מביא את הלומד למבט אחד שלם על מערכת המושגים והעקרונות, ובהמשך הוא מפתח הבחנה דקדקנית לניסוח המדויק ומשמעותיותו,¹⁹ פעמים רבות נמצאת

17. הלכות מגילה וחנוכה ב, ט"ו הערה ל, עמ' תתנד.

18. ראה ספרונו "המקרא ברמב"ם — מפתח לפסוקי המקרא ברמב"ם", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב.

19. אפילו לקריאה נכונה לעתים יש משמעות הלכתית, ראה הצעת אפשרות שהעלה למילה "כחו" בהלכות דעות, עמ' רכו, הערה לר, ד"ה "וכבר דנו". כמו-כן לגבי הצעות פיסוק בקריאת ההלכה שמשנות את הבנתה, ראה הלכות חמץ ומצה, עמ' רכז, הערה כא, ובהלכות מגילה וחנוכה, עמ' תתמה, הערה ו.

הבחנה דייקנית זו רק לאחר חזרות מרובות. רבים מפירושו הייחודיים מוכחים מדרך הניסוח שנקטו הכותבים ומספר דוגמאות לכך:

במקום אחד עמד על ההבחנה שחז"ל ובעקבותיהם כנראה גם מרן, ר' יוסף קארו בספרו ה"בית יוסף", מבחינים בין הביטוי "פורש חיקו" לבין הביטוי "נושא כפיו"; הראשון עוסק בפרישת כנף הבגד כדי לקבל תרומה בבית הגרנות, בעוד שהשני עוסק בברכת כהנים. הבחנה זו מיישבת סתירות לכאורה שנמצאו בדברי ה"תוספות" והראב"ד, והביאו ליצירת מושג חדש של "קטן" שעבר זה מכבר את גיל המצוות. חוסר ההבחנה בין שני המושגים הללו נוצר בראש ובראשונה בשל גרסה משובשת, שבמקום "פורש חיקו" נכתב בה "פורס כפיו". אך ממשיך שם הרב קאפח וכותב: "ואם יורשה לי להעיד: איני יודע מדוע הוזקקו התוס' והראב"ד ועוד, לקושיא זו, כי אף לפי הגיר' שלפניהם "לפרוס כפיו", עדין אין הכרח שהיא פירושה "לישא כפיו", כי בשום מקום לא נקראה "נשיאת כפים" "פרישת כפים", כי פרישת כף היד אינו פרישת גב היד, ו"פרישת כפים" – כף היד פרוש כלפי מעלה כדי לקבל משהו, וכעין האמור בשלמה..."²⁰, והוא ממשיך שם בהוכחת הבחנה זו:

פסיקת ההלכה בנושא תכלת שבציצית אינה מתיישבת עם שיטת הרמב"ם, שרק פתיל אחד מתוך שמונת חוטי הציצית נצבע בתכלת (כמו כן סוגיית הגמרא מעלה חשש לכאורה לא מציאותי). בא הרב קאפח ומציע הבנה חדשה:

נראה שאין רבנו מפרש "מופסקין" כהבנת שאר ראשונים שהם מקוטעים ומחותכים, וכפרש"י... דאם כן אמאי קאמר "מופסקין", מפוסקין הו"ל למימר... לפיכך נראה דרבנו מפרש "מופסקין" – מופסקין בטוייתן ושזירתן; שהיו טווין את החוט הזה כשלושים ס"מ או יותר מעט תכלת, וממשיכין כשיעור הזה לבן, ושוב כשעור הזה תכלת, וכן על דרך זו לכל אורך חוטי הפקעיות עשרות רבים של מטרים... ועדים אנו לכך שבימינו מוכרים בשוק פקעיות של חוטים באורך מאות מטרים, אשר כל כמה ס"מ מן החוט בצבע אחר...

בהצעתו זו מתיישבת הבנת הרמב"ם ואף מהלכה של הסוגיה.²¹ בהלכות ציצית (א, ח) כותב הרמב"ם: "כמה חוליות הוא עושה בכל כנף, לא פחות משבע, ולא יותר על שלש עשרה..."²². בפירושו שם מעיר הרב קאפח בהערה י"ז: "ונראה שאינו רשאי לעשות מספר ביניים שירצה כגון שמונה או עשר, אלא או שבע או שלש עשרה". ראייה להבנה לשונית מחודשת זו הוא מביא ממסכת פסחים (קג ע"ב), "לגבי הבדלה [במניין סוגי ההבדלות שב"ברכת ההבדלה"] הפוחת לא יפחות משלש, והמוסיף לא יוסיף על שבע. והקשו למי שאמר

20. "חובת הדין בהנחת תפילין וחגיגות בר-מצוה", כתבים, ח"א, עמ' 40.

21. "המוצא תכלת", כתבים, ח"ב, עמ' 635.

22. הלכות ציצית, עמ' תלו.

ארבע, והאמר לא תלת אמר ולא שבע אמר". הרי ראייה שאמירה כזו של "לא יפחות מכך ולא יוסיף על כך" אינה מאפשרת בחירה של היחידות הנכללות בקשת אפשרויות הביניים.²³

4. הבנת סוגיית ההלכה והסברה המחשבתית. בלימודה של סוגיה היה דורש ביקורתיות בבחירת הפירוש המתאים, ולפעמים היה מציע פירוש מקורי שלא מצאנו ספר שכתב כן. דבר זה לא הטריד אותו במיוחד. בחיפושים לאחר השיעור היינו לפעמים מוצאים פרשנים שפירשו כפי שאמר, אולם הוא ניסה לחנך שהשיפוט לא צריך להיות על פי הספר, אלא על פי מידת היותו הגיוני ומתאים להלכה.²⁴ בשנים האחרונות כאשר היה תלמיד מתעקש שלא יתכן להציע פירוש שאינו מוכר מן הספרות הקיימת, היה עונה בחיוך: "הנה תמצא בספר הארום למעלה במדף", כשכוונתו לפירושו שלו על הרמב"ם. עיקרון זה גם הוא בעצם לקוח ישירות מתוך דברי הרמב"ם במו"נ.²⁵

שלב אחרון בלימוד הינו שלב חיפוש ההבנה בתורה; לאחר שקנה אדם את הידע, יכול הוא לפנות ולחפש את חכמת התורה, ההיגיון הקיים במערכות החיים אשר בונה עבורנו התורה. שלב זה צריך להיעשות בדרך של הפרדת רשויות, ולשמרו לסוף מהחשש הגדול שהרצון להבין בדרך מסוימת, יביא לעיוותה של ההלכה. רק לאחר שהסתיימה עריכת ההלכות וסידורן, יכול אדם לפנות ולחפש את ההבנה, מבלי שיהיה מגמתי ויגרום אולי לסילוף. שלב זה של עיסוק בחכמת התורה הוא הנשגב ביותר וצריך לשאוף אליו, כפי שכותב הרמב"ם במו"נ ח"ג פנ"ד.²⁶

מחקר

בתחום הספרותי פעל הרב קאפח כחוקר מן השורה הראשונה, הן בעושר הפרסומים מבחינת תוכנם ודיוקם, הן מבחינת פעילותו למציאת כתבי יד, הערכתם, קביעת הנוסחאות המקוריות והסוגיות בהן הרמב"ם חזר בו. כמו-כן בתרגומו מעברית לערבית, שהביא בהם לידי ביטוי את כל עומק ידיעותיו, בשתי הלשונות ובתוכנן של היצירות עצמן לתחומיהן: פילוסופיה, הלכה, לשון, פרשנות, מדרש ועוד. אולם ישנו מימד נוסף לפעילותו כחוקר. הרב קאפח השתייך בתימן לבית מדרש שהכשיר והצמיח תלמידים שכתבו לעצמם כתבי יד ללימוד, ספרי תורה, תפילין ובתיאם מעשיית הדיו ועד לעיבוד העורות, שחיטה, ניקור, ומילה (כיום בקושי מצויים תלמידי ישיבות היודעים לקשור ציציות או לאפות מצות). הוא עצמו הפך זאת לדרך חיים דקדקנית וקפדנית המבקרת ובודקת כל דבר שניתן בצורה ניסיונית. גישה מדעית זו אשר אינה מסתפקת

23. ראה גם את דברי התוספות, פסחים קד ע"א, ד"ה "ומר".

24. בעיון ראשון בסוגיה היה מתנגד להסתכל ברש"י ובתוספות. תחילה היה מנסה לראות מהו הפירוש התואם ביותר את המלים לפי הבנתו, ובהמשך היה פונה לראות דעת שאר מפרשים, וכשנמצא הכול ביניהם, פנה לברר מדוע לא פירשו כהבנתו.

25. ח"ב, ט"ז והערה 15.

26. ראה הפרק "הבחנה בין דיני התורה וחכמת התורה" במאמרו "למודי חול במשנת הרמב"ם", כתבים, ח"ב,

עמ' 595.

בתיאוריה אלא בוחנת אותה בצורה ניסיונית, ממילא אם מתעוררות בעיות, מחפשת כיצד להציע להן פתרונות הולמים. הרב קאפח היה הראשון שהעלה את סוגיית דוד-השמש והשימוש בו בשבת; לאחר שניתח את פעולתו, הוא מגיע למסקנה מעניינת, שלא רק שאין השימוש בו אסור, אלא יש בו אף משום "עונג שבת".²⁷

כשלמדנו לפניו "הלכות ספר-תורה", הביא לפנינו יריעה קטנה ודקה של קלף לבן, שאפשר לכתוב ממנה ספר-תורה אשר יתאים לנשיאה ביד, כפי שמלך צריך שיהיה עימו. כך גם בנושא לחם-הפנים סיפר לנו כיצד ניסה לשדל אופה ותיק ומיומן להצטרף אליו ולסייע לו בתכנון במטרה למצוא את ההרכב הנדרש לאפייתו של לחם-הפנים לפי ההלכה; שיהיה בגובה טפח, ויישאר גמיש כדי להתקפל לכשינוח בשולחן, ויחזיק מעמד שבוע ימים כראוי. משימה זו לא הצליח להגשים.

בשיעורי תורה, כלומר, בגדלים ובסוגים השונים של מידות אכילה, אורך ומשקל בהלכה (אמה, רביעית, כזית ואחרות), ערך הוא תחילה את המקורות השונים בשיטתו הפסיקתית של הרמב"ם. לאחר מכן בדיק ומדד בעצמו בקמת, במים ובנוזלים אחרים, ואת מסקנותיו סיכם ופרש בפירושו להלכות עירובין, עמ' תר"נ-תרנ"ב.

סוגיית הביצים ושלבי התפתחותן מבחינה הלכתית, אף היא נבדקה עוד בתימן ע"י הרב קאפח בהדרכת סבו, הן מבחינת ההתחקות אחר התפתחות הביצה במעי התרנגולת, והן מבחינת התפתחות האפרוח בתוך הביצה. כתוצאה ממחקר זה לא קיבל הרב את ההסבר שדם ביצה מופיע בתחילת ריקום האפרוח, אלא העדיף את שיטתם של הגאונים והרמב"ם שלא חילקו בין ביצים מופרות מזכר לביצי "ספנא מארעא". ולהסבר דרכם רואה הוא את מקור הדם בתרנגולת:

ברור שהדם הנמצא בביצה אינו מרקום כלל, ומצוי הוא בביצה ברגע יציאתה מהתרנגולת. וכבר ידוע כי באשכול שלביצים תלויים רק חלמונים גדולים וקטנים כשהם ארוגים ומסורגים גידי דם למכביר, ומעולם לא נראו חלבוני תלויים באשכול. וברור כי החלבון נקשר סביב החלמון בשלבי האחרונים לפני יציאתו. ולפיכך מובן כי דם שנמצא בחלמון אנו אומרים שניתק מן האשכול לפני גמרו וטרם בשל לגמרי ונתנקה מכל גידי הדם שבו, וזהו אמרם שדא תכלא בכולה, אלא שאינם נראין ולפיכך כל הביצה אסורה. משא"כ אם נמצא החלבון עם התגבשותו ואינה ממנו, כי מעולם לא נראה מסורג בגידי דם, ולפיכך זורק את הדם ואוכל הביצה. ואין הבדל כאמור בין ביעי דפחיא לבין ביעי דספנא מארעא. זוהי המציאות וזהו הטבע שהטביע בורא עולם ברחמים.²⁸

27. פירושו להלכות שבת, עמ' תפ, וכן כתבים, ח"א, עמ' 50-54.

28. הלכות מאכלות אסורות, עמ' פב-פג, הערות י-יא, וכן הערתו משנת תש"ל במהדורתו ל"אמונות ודעות" של רס"ג, עמ' קג, הערה 6.

מחקריו המעשיים מנעו ממנו צורך להידחק כפי שעשו אחרים בניסיון להסביר כיצד ליישב את ההלכה עם הידוע כיום, שאין האפרוח מתרקם מהחלמון אלא מהחלבון, ואחדים אף נזקקו להציע שאולי נשתנו הטבעים.²⁹

עם כל זאת, כשטענו חוקרים אחדים כי השפן אינו מעלה גרה כפי שכתוב בתורה והציעו טענה שהתורה התייחסה לדבר הנראה כמו העלאת גרה, התנגד בתקיפות רבה להשמעתה, בשל היותה על גבול הכפירה, ובמיוחד התפלא כיצד בני תורה מעלים אפשרות כזו.

בסוגיית מי הבארות, אשר לפי הגמרא הם חמים בלילה (פסחים צד ע"ב), מעיד הרב על בדיקתו של עניין זה עוד בתימן:

...וכבר ידוע שהבארות בעיר צנעא היו עמוקות הרבה, ומדדתי בשעתו חום המים בעת שאיבתו מן הבאר, ומצאתי מדת חומו אחידה ביום ובלילה בקיץ ובחורף. אלא שבחורף שהגוף קר, נדמה לנוגע בו בידו שהוא יותר חם. ובקיץ נדמה יותר קר, ולמעשה אין הבדל.³⁰

כיצד, אם כן, יש להבין את דברי חז"ל? — בכך עמדו לפניו דברי הרמב"ם (מו"ב ב, ח ובהערות 8, 9 שם), והוא אינו נרתע מלומר שחז"ל התייחסו למציאות לפי מה שהיה בידם, והמציאות ללא מכשירי מדידה, כך נראית היא לאדם.³¹

גישה מחקרית זו הקנתה לו מעמד מיוחד במספר שטחים שיש להם חשיבות מיוחדת לעדויות המסורת. דבר זה מוצא את ביטויו בעניין זיהוי בעלי החיים הטהורים לאכילה. ידועה התנגדותו של ר' חיים בן-עטר (1696-1743) במרוקו לאכילת הארבה, אשר היה נאכל שם קודם לכן. העיין המדוקדק בדבריו מראה שכל מאמציו היו למצוא עדויות של תלמידי חכמים לכשרות הארבה, אלא שראיות מסוג זה לא הגיעו לידי. בעקבות דבריו נמצאו עדויות לא מעטות של תלמידי חכמים גם ממרוקו ומחכמי תקופתו שהייתה בידם מסורת אכילה. בזיהוי הארבה הכשר,³² השליו,³³ הפסיון,³⁴ סממנים ועוד, נתן הרב קאפח בידינו מסורות קדומות ועדויות שרבים ייחסו להם משקל רב, ולא בכדי; שיחות עימו בנושאים אלו הראו שהוא יודע על מה הוא מדבר, וכשם שר' יהודה הנשיא בילה ששה חודשים בחברת רועי בקר כדי ללמוד מה הם מומי הבהמות, ואילו מהם הינם מומים קבועים, כך גם הרב קאפח בילה שעות רבות בלימוד בעלי חיים וצמחים בצורה מדוקדקת ויסודית.

29. ראה גם ספר "יד יהודה" לר' יהודה ליבש לנדא (יו"ד, סימן פז) המעיר על הסברים לא נכונים שניתנו להלכה זו.

30. הלכות חמץ ומצה, עמ' שנא, פסקה ראשונה.

31. שם בהמשך אותה הערה.

32. הליכות תימן, עמ' 218-221.

33. עדותו לפני הרב גורן הובאה בספרו של י"מ לוינגר "מזון כשר מן החי", ירושלים: הוצאת המכון לחקר החקלאות ע"פ התורה, תשל"ח, עמ' 51-52.

34. ראה מאמר מיוחד בקובץ זה.

ריאליה

קרובה הייתה יותר המציאות בתימן לצורת החיים שנהגה אצל חז"ל. עובדה זו נתנה לרב קאפח היכרות שחסרה לחכמי הלכה אחרים אשר חיו במציאות אחרת. משך הזמן הקרוי בלשון חכמינו "עד שתכלה רגל מן השוק" נזכר בנוגע לשני נושאים: סוף זמן הנחת תפילין וזמן הדלקת נר חנוכה. כיום כמעט כל לומד מבין זאת כזמן המתאים לפרסום הנס, ולכן מדובר בפרק הזמן שעדיין מצויים בו אנשים כלשהם בחוץ, והם המכונים "רגל בשוק". ואולם הגמרא מפרשת (שבת, כא ע"ב) כי מדובר דווקא ב"רגלא דתרמודאי". רש"י שם מפרש כי מדובר ב"אומה מלקטי עצים דקים..." , ולא בכל אדם שהוא. הסבר זה אינו מתאים לפרסום הנס, וגם לא מובן מה עניינו לזמן הנחת תפילין. לכן כותב הרב קאפח שאין מונח זה מתאר מצב ברחוב אלא פרק זמן מסוים מאד: "ואנו הכרנו מצב כזה. היו הפלחים והברווים העניים מביאים חבלי עצים למכירה, ועם תחילת השקיעה כלומר כאשר נסתרה החמה ממהרים למכור בכל מחיר שיוצע להם ומסתלקים. כך שעם צאת הכוכבים כבר כלתה רגלם מן השוק (באב אלצלבי)...". את התאמת פרק הזמן הזה דווקא לפרסום הנס הוא מטעים, מפני "שבאותה שעה אין צורך לנר בחוץ, כיון שעדיין אור בהיר, ומאידך כבר רואים את הנר כי כבר נסתרה לגמרי השמש, ובכך הוא הפרסום..."³⁵.

בהערתו ל"אגרת השמד" (עמ' קט"ו, הערה 47), מביא הרב קאפח את פירוש חכמי תימן לדברי רב על חילול השם: "כגון אנא דשקילנא בשרא ולא יהיבנא דמי לאלתר" (יומא, פו ע"א), שדווקא בקניית בשר, לא ראוי שת"ח יקנה בהקפה. "מפני שהיה מנהגם כמנהג הערבים בתימן, שאין הקצב תובע חובו בפה, ועלבון גדול הוא לנתבע שהקצב תובע אותו. ובזמן שהקצב רוצה לתבוע מן החייב לו, חולף ועובר לפניו כמה פעמים ובכך מזכיר לו חובו. ורב בסוף ימיו סבל ממחלת השכחה, כדאיתא בכמה דוכתי, ואותו קצב אמנם לא תבע את רב, אבל חלף ועבר לפניו כמה פעמים כנהוג, ורב לא נזכר, ובשל זאת לא שתק אותו קצב אלא הטיח ברב דברים ברבים ולא תלה הדבר בשכחתו, וגרם לאותו המעשה המסופר ביומא פז, א".

נוסחה עתיקה שהילכה בכתבי היד להלכות שבת (יא, ז), קיבלה הסבר מתוך המציאות המוכרת: "הקומט את הכנף, הרי זה תולדת מחתך וחייב... הנוטל קיסם של עץ מלפניו וקטמו לחצות בו שניו, או לפתוח בו את הדלת, חייב". קושי מצוי בהבנת המילה "קומט", ויש פיתוי מסופה של ההלכה ל"תקנה" ל"קוטם". הרב קאפח מעיר על כך:³⁶

כ"ה בכל כ"י. ור' תנחום הירושלמי הביאה במלוננו גם בערך "קטם", וכתב שיש גורסים "הקומט", וכך הביאה גם בערך "קמט", ופירש שהוא החותך ראש הנוצה במספרים וכדומה. שהתולשה מן העוף תולדת גוזז, והמורט את הנוצה מן האברה

35. פירושו על הרמב"ם, הלכות מגלה וחנוכה, עמ' תתסט, הערה ה.

36. הלכות שבת, עמ' רלז, הערה יז.

תולדת מוחק. ועל פי רבנו בנוסח כתבי היד שגור היה בפי הבלברים בתימן לחתיכת ראש הקולמוס לפי עובי הכתב הדרוש "קמט", ולפיכך חייב משום מחתך דקפיד על רוחב הקמיטה לפי עובי הכתב הדרוש...

שיעור הוצאת הסובין בהלכות שבת (יח, ו): "כדי ליתן על פי כור של צורפי זהב". רש"י לא הכיר את מלאכת הצורפות ופירש שכשחסרים לצורפים פחמים, הם משתמשים בסובין. הרב קאפח תמה על פירוש זה בשתים: "האחד — אפילו כור סובין אינם מתיכין כור אחד של זהב. ועוד — היאך מכלכלים את המלים "על פי כור", "מסביב לכור" מיבעי ליה למימר". לעומת זאת מתאר הרמב"ם בפיהמ"ש כיצד עושים זאת הצורפים, והרב קאפח שמלאכתו הייתה הצורפות מסביר:

וכך הוא הדבר באמת, שבעת ההתכה צפה עפרורית בתוך הכור על פני המתכת הניתכת ואין הצורף יכול להבחין אם כבר הותך הטב וראוי ליציקה או טרם הותך הטב, לפיכך משליכין על פני הכור מעט סובין וזה נשרף מיד ועם שריפתו מסלק את העפרורית שעל פני הכור לצדדין ומאפשר לצורף לראות הטב מצב הדבר הניתך. וכך נהגנו אנחנו ואבותינו הצורפים³⁷...

מהשקפותיו על תקופתנו

"...אנו חיים בתקופה של שמד. צר לי לומר את הדברים. יד כל צוררי תורת ישראל רמה, כל המיצר לישראל נעשה ראש. אותם ארורים מטילים שקוצים בכל קדשי ישראל במלוא כל העצמה העומדת לרשותם. איני יודע אם היתה כזאת בישראל אף בשלטון איזבל ועתליה המרשעת. אנו חיים בתקופת רדיפה נוראה. איני יודע אם היתה מעולם השפלה וביזוי לתורת ישראל ונושאי דגלה כפי שהיא כיום במדינת ישראל. כל נתברך בלבבינו בהקצבה פה הקצבה שם הניתנים מחסדי לאומים ואף גם זאת תוך ביזוי והשפלה. לא נותר בידינו אלא נישא לבכנו אל כפים, אל אל בשמים, יקנא לשמו לתורתו ולאוצו ויאמר למשחית הרף. כ"ד המצפה לישועת ה' לתורתו וליראיו יוסף קאפח"³⁸.

מלים קשות אלה כותב הרב קאפח במכתב לרבה של פתח-תקוה, הרב משה מלכה. האם כאב זה החל מציק מאותם ימים שטרחו בהם להוריד את בני תימן מדרכה של התורה ומצוותיה? שמה גם כאן עדיין פתוחים פצעי ילדי תימן הגנובים מחיק הוריהם האומללים. נראה שלא רק כאב יש כאן, אלא גם ראייה הלכתית אישית. בתחילת מכתבו הוא עוסק בשאלה, האם יש מצוה להוכיח מחללי שבת בפרהסיא, וכך הוא כותב:

37. שם, עמ' שפג, הערה כז.

38. מתוך ספרו של הרב משה מלכה, "למען השבת", עמ' 38. המכתב מתאריך ט באדר ב, התשמ"ו.

...יפה דן כת"ר, יפה זיכה, יפה חייב. אין עוד שום חובה או מצוה למחות בהם ולהוכיחם, ואף אסור לעשות זאת בעצם יום השבת, כפי שכתב כת"ר כי ע"י פעולותינו אין אנו מונעים אף פעולה אחת מפעולות הזדון והרשע שאותם משומדים עושים. ואדרבה אנו גורמים חלולי שבת המוניים נוספים. אנו גורמים לאותם משומדים לבוא בהמוניהם לשחוק על משבתנו, להתעולל בנו בדתינו וברגשותינו, לרמוס ברגל גאווה את כל היקר לאומתינו...

הרב קאפח לא קיבל את השימוש שנעשה במושג "תינוק שנשבה" ביחס לחילוניים בימינו. מושג זה, "תינוק שנשבה", ניתן לדעתו רק לקראים ודומיהם (ראה הלכות ממרים ג, ג), המכירים בקיומו של הקב"ה, תורתו ומצוותיו, אלא שהוטעו על ידי בעלי אינטרסים בנוגע לדרך הראויה לקיים מצוות אלו (ראה פיהמ"ש לאבות א, ג). אולם אדם המסתובב בעולמו של הקב"ה, שומע שיש עמלים בקיום תורת האל, ונמנע מלברר את טענותיהם בצורה יסודית, כיצד ניתן לפטרו ולסנגר עליו.³⁹

אולם אף מאותם הלומדים ואינם משרתים בצבא לא הייתה דעתו נוחה, וכך אמר פעם: הרב שך צודק בביקורתו על החילונים שהם אוכלי שפנים וארנבות, והחילונים צודקים בביקורתם על החרדים שאינם משרתים בצבא. מעמדה של המדינה חשוב היה בעיניו, אולם בהסתכלות מיוחדת; מדי פעם מעלים את ההצעה לאפשר נישואים אזרחיים, בטענה שגם לדתיים יהיה רווח בכך, שהרי נישואים כאלו אינם תופשים לפי ההלכה; ואם תזנה אשה, לא יהיו ילדיה ממזרים. על הצעה זו הגיב הרב בחריפות, ואמר שלא יתכן שנסכים לכך, שהרי זה כאילו נתבקשנו לכתוב על קרן-השור כי אין לנו חלק באלהי ישראל. עד שיש בידינו חוק הפועל לפי דיני תורה, כיצד יתכן שנלך אנו ונאפשר למחוק אותה, גם אם יהיו לכך אי אלו רווחים מעשיים.

הסתכלות ייחודית הייתה לו גם על יום-העצמאות ויום-ירושלים. על יום-העצמאות יש להודות לקב"ה, אולם לא באמצעות "הלל", שכן לאמירתו צריך סמכות מיוחדת שתתקן זאת.⁴⁰ יום-ירושלים היה מורכב יותר בהתבטאויותיו; בצורה נחרצת דחה את המציעים שלא לומר עוד "העיר האבלה" (בתפילות תשעה באב), שהרי מקום מקדשנו עדיין אינו משופץ ובנוי כראוי לו. אף חגיגת יום-ירושלים קשה הייתה בעיניו, בעת שהוא רואה את ביזוניה כשבעיתוני העיר הזו, לעין כל, ישנן הזמנות לפריצות המתועבת ביותר. מפורסם היה בקרב שומעי לקחו משפט

39. לשיטת הרמב"ם ראה בהלכות ממרים ג, ג, ובפיהמ"ש הקדמת אבות, פ"ב, במבוכה הנוגעת לחלק ההוגה של נפש האדם, ודעתו של הרמב"ם לגביה. על חוסר יכולתו של הכופר להתנצל, ראה מו"נ ח"א, סוף פל"ו. על שגגת לימוד שאף עליה אדם אחראי, שם ח"ג, פמ"א, עמ' שע, ובפמ"ו, עמ' שפו. להגדרת אדם כ"ישראל" בסוף פיהמ"ש לסנהדרין י, א, עמ' קמה בתחילתו.

40. הלכות תפלה, עמ' קפב, הערה לג; הלכות מגלה וחנוכה, עמ' תתכג, הערה ב, ועמ' תתסא, הערה כ. על כל פנים, גם תחנון לא היה אומר בימים אלה.

שאמרו פעמים רבות בכאב; שלו היו שומעים לו, היה מתקן צום תשעה באב שני ביום חתימתו של הסכם-אוסלו.

תימן

מנהגי תימן הוחזקו בעיניו כמנהגים הכשרים, המתוקנים והמקוריים ביותר שניתן למצוא. אם היה מי שגינה מנהג מסוים, הרי שהוא ניצב כנגד אותו דורש לגנאי, ונחלץ לדרוש לשבחם של בני תימן. כך נהג בהסברו לריבוי בתי הכנסת של עדת תימן, שבניגוד לדעה העממית הרווחת בדבר קללת עזרא, העלה הוא הסבר שלטענתו נהגו כך מתוך שרצו לזכות בעליות רבות לתורה.⁴¹

את מנהג פתיחת המכתבים בצירוף "לק"י" (= "לישועתך קויתי ה'", בראשית מט, יט), שיבח בהיותה תואמת את מאמר חז"ל שזהו אחד הדברים אשר יישאל עליהם האדם בעולם הבא.⁴² עניין זה תואם את היסוד החשוב של הבחירה החופשית אשר אינו מתיישב כראוי עם פתיחות אחרות כמו "בסייעתא דשמיא", ו"בעזרת ה'".⁴³ מסיבה דומה היה נוהג לתמוה על ברכות ואיחולים של "מזל טוב" ו"בשעה טובה"; וכי ישנה שעה שאינה טובה?! אלא ראוי לברך חתן כמנהג תימן: "אלהים יבנה ביתך". גם את ברכת האב לחתן בר-מצוה "שפטרני מעונשו של זה", השאיר בתמיהה שהרי להיפך מתבקש; הבן הוא אשר היה מועמד למיתה בשל חטאי אביו כל עוד לא בגר, ואם כן — הוא הראוי לומר ברכה זו, אם בכלל יש לנו סמכות לחדש ברכה כזו בכלל, שהרי לא נזכרה במקורותינו הקדומים ואין לנו לחדש ברכות מלבנו.⁴⁴ על מנהגי יום השנה לפטירה ("יארצייט") היה נוהג לספר סיפור מעשה: פעם ניגש אליו יהודי ושאל: כיצד נוהגים בני תימן לעשות ביום השנה? האם מתענים הם כמנהג עדות אחרות? או שמא עורכים הם סעודה כמנהג עדות אחרות? השיב לו הרב קאפח, שהתימנים עושים כמו שכתוב ברמב"ם. תמה אותו שואל ואמר: אבל הרמב"ם לא כתב דבר בעניין זה. ענה לו הרב קאפח: ואכן זה בדיוק מה שעושים התימנים. חזר אותו יהודי ותמה: אז מה, מי שמת אצלכם, מת לגמרי?! ענה לו הרב קאפח בחיוך: אכן מת לגמרי!

אם נגענו בנושא האבלות קשה שלא להזכיר את מאמרו הנפלא "קריאת שמע במקום טומאה".⁴⁵ במאמר זה הוא מברר מדוע השמיט הרמב"ם את סוגיית ציצית בבית-הקברות המופיעה כבר בתלמוד הבבלי. הוא מבאר את הבדלי התפיסות בין ארץ-ישראל לבל ומוכיחם

41. ראה מאמרו "רבנים יוצאי תימן בירושלם", כתבים, ח"ב, עמ' 1017.

42. שבת לא ע"א.

43. ראה מאמרו "בעזרת השם", כתבים, ח"א, עמ' 124-126.

44. ראה הערתו בהלכות תשובה, עמ' תרכט, הערה ז.

45. כתבים, ח"ב, עמ' 621-630.

מסוגיות שונות. בכך הוא מסביר את פסיקותיו של הרמב"ם במספר מקומות, ומדוע לא הובא טעמם כנובעות מ"לועג לרש". בהסבר זה מתיישב גם מנהגם של בני תימן, שהאבלים מלווים את הנפטר גם בבית-הקברות כשהם עטופים בטלית.⁴⁶

צניעות ותיקופות

להלן נסקור מקצת ממידותיו אשר הותירו בנו רושם עז כל כך. הרב קאפח ענותן היה כהלל (שבת, לב ע"א). בסכלנות אין קץ ובאורך רוח ענה לכל שואל שפנה אליו אישית, במכתב או בשיחת טלפון. ניתן היה לשוחח עימו בדרך פשוטה ללא עוזר ומתאם, והשאלות מן הסבוכות ביותר ועד לקלות ולחסרות החשיבות, מכל קצות הארץ ואף מקצות תבל. אנשים במצוקה או קבוצת לומדים באמצע שיעורם, כשנתקלו בבעיה ולא מצאו לה תשובה, ידעו שאפשר לטלפן אליו ולמצוא מורה-הוראה שידריךכם כהלכה.⁴⁷

ככל מקום שחתם בו את שמו, הקפיד לכתוב רק את שמו הפרטי ושם משפחתו, ללא כל תואר נספח. לא פעם כשנשלחה אליו שאלה, צירפו אליה מעטפה להחזרת תשובתו, וציינו בה את שם השולח במילים: "הרב יוסף קאפח". הוא היה משיב את תשובתו באותה מעטפה, לאחר שמחק את התואר הכתוב "הרב", בעזרת אולר קטן שנהג למחוק בו כמנהג סופרי הסת"ם (כמו כן הוסיף ומחק את האות יו"ד משם העיר "ירושלים", שכן במקרא, כך היא צורת כתיבתה). פעמים רבות היה אף מוסיף לשם השולח את התואר "הרב".

גם בספריו הקפיד מאוד: על כריכת הספר לא נמצא את שמו, ובשער הפנימי מתחת למלים "לקט, הגיה ופירש" נכתב רק "יוסף בן כבוד הרב דוד קאפח". למרות כל תפקידיו ב"מועצת הרבנות הראשית", "בית הדין הגדול לערעורים", ורבים אחרים, הקפיד בצורה עקבית שכתובת שמו תהא ללא תוספת תארים, בשיא הפשטות והצניעות, בעקבות דברי הרמב"ם בפירושו למשנה בכורות ד, ד, ובמורה-נבוכים ב, לו, שהיה מרבה להזכיר אותם.

בבואו לבית-הכנסת, בימים שמספר התלמידים היה מועט והיה הוא הראשון לבוא, היה מוציא מעזרת-הנשים את הגמרות ומחלקן בעצמו ללומדים שטרם הגיעו, איש איש למקומו הקבוע. והללו בבואם היו מוצאים במקומם את ספריהם מוכנים ללימוד.

צניעותו הייתה אמיתית ולא נבעה מרגש נחיתות כלשהו, וכשלא היה מדובר בכבודו האישי אלא בכבוד שמים, נתגלתה בו תקיפות מדהימה. במכתבו לרבה של פתח-תקוה בנושא הפגנות השבת, הוא מביע דעה נחרצת וקשה כפי שראינו לעיל. לאחר שהעירו בני בליעל לגנוב ספרי תורה מבית-כנסת, נמצאו הספרים על ידי המשטרה אחרי תקופה ממושכת. נערכה עצרת

46. ראה גם את השערות לגבי מנהג תימן והצדקתו שלא להתפלל ערבית של מוצאי שבת במניין בספרו "הליכות תימן", ירושלים, תשכ"ח, עמ' 9.

47. תלונה ששמענו מפיו הייתה על שיש המנצלים את היותם מוסתרים בשיחות טלפון, ומרשים לעצמם לשאול שאלות של פריצות. תגובתו הייתה בהתרכזות בקצרה בצד ההלכתי בצורה יבשה, ולסיים את השיחה מהר ככל האפשר.

הודיה והוא הוזמן לישא דברים. בדבריו עמד על החומרה הגדולה של העבירה שביצעו אותם עבריינים, אשר ירדו לשפל-המדרגה ועשו עין של מעלה כאילו אינה רואה. אחריו עלה רב אחר וניסה לסנגר על אותם עבריינים ואף למתן את הדברים החריפים שהעלה הרב קאפח מתוך דברי חז"ל בהלכה. הרב קאפח לא הגיב באותו מקום, אולם באחד המאמרים שפירסם כעבור זמן-מה, הקדיש את דבריו לדיון בנושא זה, ודחה בשצף קצף את המנסים להקל בחומרת העבירה על חשבון כבוד שמים.⁴⁸

שקידה והתמדה

אחת ההדגשות שהיה הרב קאפח תמיד משנן באזנינו היא חשיבותו של הזמן. בכדיחות שאל אם מישוהו יודע, היכן אפשר לקנות קצת זמן. תמיד היה מודאג שאולי לא יספיק להוציא לאור את כל הכתבים שביקש להדפיס, ובמיוחד את הרמב"ם המתוקן לפי כתבי יד (שכידוע זכה לראות בסימו). הוא נהג לנחם את עצמו בנימוק שלא מוטל עליו דווקא לגמור ולסיים, אלא כלשונה של ההלכה בבדיקת חמץ: "בודק עד מקום שידו מגעת, והשאר מבטלו בליבו ודיו" (הלכות חמץ ומצה ב, ה). תמיד שינן את הצורך בניצולו של הזמן ללימוד, והדגים זאת במובאות מתוך הספרים שהוציא לאור עולם: דברי הרמב"ם במו"נ א, לד, הסיבה השלישית (שהכל היו רוצים להיות חכמים והוויתור על כך בא רק כשהם שומעים במה כרוכה הדרך אל החכמה); דברי הראב"ד (שו"ת הראב"ד, עמ' קטו, כלשון הגמרא בעירובין, נד ע"א): "וכמה מאכלות הסרחתי, שלא אכלתי אותם בעתם, על עסק התורה"; וכך גם מדברי רש"י (סוכה, כז ע"א) שפירש את מאמר חכמים: "אין קבע לשינה", כנובע מן המציאות שאין אדם קובע עצמו לשינה, שהרי פעמים שאינו אלא מנמנם ודיו בכך, הלכך זוהי שנתו. עוד הביא הרב קאפח בפירושו להלכות סוכה (עמ' תקנו הערה ט"ו), שבדומה לזה אמרו רבותינו שלעולם ראוי לאדם שיעשה שינותיו עראי, ויצמצם בהם כפי יכולתו, שכן מדובר בזמן ההולך לאיבוד (אחד משישים מן המיתה) וניתן להשתמש בו ללימוד התורה, חכמתה וההכשרה אליה.⁴⁹

הרב קאפח טען כי קיימות אגדות שמקורן בעמי ארצות, אשר רצו לתרץ בעזרתן את חוסר הידע שלהם הנובע מחוסר שקידה. אלו הן אותן אגדות המספרות כיצד יצא רש"י גדול בתורה בזכות מצוה גדולה שעשה אביו. וכך באגדה אחרת הרמב"ם זכה להבין ולזכור את דברי התורה בזכות תפילתו או דמעותיו, כביכול. כנגד אגדות אלה יצא הרב קאפח וטען, לא זו הדרך ולא זו העיר; גדלות בתורה מושגת רק בשקידה ובהתמדה בלימוד.⁵⁰ גם בהקדמתו לפירוש רס"ג לספר דניאל עולה תמונה זו, וכך הוא כותב שם:

48. "בירור בדין 'הגונב את הקסוה'", כתבים, ח"א, עמ' 64-69.

49. לנושא זה, ראה גם דבריו בהלכות תפלה, עמ' קעו, הערה ט.

50. עיקרון זה הביא בהערותו למו"נ ח"א, פל"ד, עמ' נא.

היתה אמנם הפסקה גדולה יחסית בין הדפסת ספר משלי להדפסת ספר זה, שלא באשמתו, אלא באשמת הזמן העובר ומתגלגל במסלולו שלו, ואינו נשמע להיעצר כדי לאפשר לעשות בו כל מה שהאדם חפץ. ובאמת לא רק עליו תלונתנו כי אם גם עלינו, נפתים לכל טרדה הנקרית בדרכינו, ומתחזה לעינינו כדבר חשוב וככלי אשר חפץ בו. ורק כאשר עוברת אנו תוהים על אשר נפתינו לה, בהוכחנו לאחר מעשה כי הבל חזותה ושקר חנינה. ורק יראת ה' והעשייה בה היא תתהלל.

ניסינו להיזכר כאן במעט מן העושר הגדול אשר נפל בחלקו של מורנו ורבנו זצ"ל. בעיקר רצינו לתאר את הדרך והכיוון שבהם צעד, הוביל והנחה מורנו ורבנו, הרב קאפח זצ"ל את כל אשר ביקשו את עצתו. כיום הדרך סלולה, הכלים הלוא הם ספריו הרבים, עומדים לפני כל דורש. רב היה רצונו לראות שיש פירות למאמציו, שהמסורת החשובה, תורתנו הקדושה ממשיכה לעבור לדור הבא בשלימותה, וממלאה את חיינו. יהי רצון שנצליח למלא את רצונו, ונר לרגלנו תהא הברכה שבה נוהג היה לסיים במועדי הרגלים כאשר באו להקביל את פניו. בברכה זו קרא לשומעיו להתמיד ולשקוד על לימוד התורה, ולהקפיד שלימוד זה ייעשה ביסודיות והעמקה, כדי שיתקיים לימוד זה בקרבם ולא יישכח.

ברוך הוא, יוצר אור ובורא חושך, המתקין מאורות לשמח עולם
נודה לך על מאור זה אשר זכינו לאור באורו
ואשר גם אחרי הסתלקותו, הותיר בנו חום וידע שיסייעו לנו
בהמשך דרכנו לפניך.